

WOJCIECH JÓŹWIAK

POZNAŃ

Na Carewcu Nikoły Naczowa – antysemityzm po bułgarsku?

Kontakty bułgarsko-żydowskie postrzegane są głównie przez pryzmat wydarzeń drugiej wojny światowej, w wyniku których, dzięki stanowisku części władz państwowych, Cerkwi i ludności bułgarskiej bułgarscy Żydzi zostali uratowani przed zagładą¹. W znakomitej większości autorzy nielicznych tekstów, poruszających zagadnienia związane z historią Żydów bułgarskich, skupiają się na wydarzeniach pierwszej połowy lat czterdziestych, akcentując wcześniejszą, w pełni pokojową koegzystencję obu nacji oraz brak jakichkolwiek przejawów antysemityzmu. Tymczasem wydaje się, że taki ogląd kwestii bułgarsko-żydowskiej jest zbyt prostym uproszczeniem, oczywiście w żadnym wypadku nie można, postrzegając sytuację Żydów na terenie Bułgarii, odnosić jej do antysemickich wystąpień na terenie Europy Zachodniej i Rosji². Bułgaria wolna była od gett i żydowskich pogromów, co jednak nie oznacza, że wolna była również od przejawów niechęci, a nawet wrogości wobec Żydów, które, pomimo iż na przestrzeni dziejów były manifestowane w o wiele mniej agresywny sposób, istniały w życiu politycznym, religijnym i kulturalnym państwa.

Początki historii Żydów na ziemiach bułgarskich sięgają czasów antycznych. Badania archeologiczne potwierdzają ich obecność na tym terenie już w II wieku³, choć prawdopodobnie przybysze z okupowanej przez Rzym Palestyny, którzy jako najemni żołnierze lub kupcy przemierzali rzymskie

---

¹ Należy jednak pamiętać, że Żydzi zamieszkujący okupowane przez Bułgarię tereny Tracji i Macedonii zostali wysłani do Rzeszy i zamordowani w obozach śmierci (ponad 11 tysięcy osób), patrz: X. Бояджиев, *Спасяването на българските евреи през втората световна война*, София 1991, s. 43-58.

² Patrz np. L. Poliakov, *Historia antysemityzmu*, t. 1: *Epoka wiary*, t. 2: *Epoka nauki*, Kraków 2008.

³ Й. Илел, *Българските евреи – фактор в битката за собственото си оцеляване от унищожение. Защо българите спасиха Евреите?*, [в:] В. Пауновски, Й. Илел, *Евреите в България между унищожението и спасението*, София 2000, s. 131.

provincje, docierali nad Dunaj już wcześniej. Efektem tych migracji było powstanie licznych żydowskich ośrodków, które z przestrzeganiem religijnych nakazów zakładano także na obszarach dzisiejszej Bułgarii. Wraz z osiedleniem się na Bałkanach Słowian, a następnie przybyciem na tereny położone pomiędzy Dunajem i Starą Płaniną Protobułgarów pod przywództwem chana Asparucha w 681 roku, losy Bułgarów i Żydów na trwałe splotyły się ze sobą. O wzajemnych kontaktach i roli, jaką judaizm odgrywał na bułgarskim terytorium w dobie chrystianizacji świadczy na przykład list pierwszego chrześcijańskiego władcy Bułgarii – księcia Borysa Michała, do papieża Mikołaja I, w którym pytając o zasady życia zgodnego z zaleceniami nowej religii, książę podawał jako przykład żydowskie praktyki i zwyczaje⁴. Następca Borysa – car Symeon, wyraził zgodę na osiedlenie się w granicach jego państwa Żydów wypędzonych z Bizancjum, którzy prowadząc działalność kupiecką osiedlili się w Widyniu, Nikopolu, Silistrze oraz w Sredec (obecnie Sofia)⁵. Nielicznie zamieszkujący średniowieczną Bułgarię Żydzi nie odgrywali znaczącej roli w średniowiecznych dziejach kraju. Kroniki nie podają wielu informacji na ich temat, jednak piętno „morderców Chrystusa” sprawiało, że traktowani jako poddani drugiej kategorii, spotykali się z przypadkami segregacji i prześladowań oraz stawali się ofiarami dyskryminujących przepisów prawnych⁶. Nie przeszkadzało to jednak bułgarskim władcom wykorzystywać czasem Żydów jako narzędzia do walki z wpływami bizantyjskimi⁷. Na scenie politycznej pojawili się w pierwszoplanowej roli raz, gdy władca drugiego państwa bułgarskiego – car Iwan Aleksander – pojął za żonę, odprawiając uprzednio do klasztoru carycę, Żydówkę Sarę Teodorę, która została matką ostatniego przed podbojem tureckim władcy państwa tyrnowskiego – Iwana Szyszmana. Ten, jakby się mogło wydawać, niewiele znaczący wybór Iwana Aleksandra urosł w określonym kontekście polityczno-społecznym pierwszej połowy XX wieku do rangi narzędzia wykorzystywanego w antysemickiej propagandzie.

Na tereny bułgarskie, będące już od 1396 roku pod okupacją turecką, pod koniec wieku XV przybyli Żydzi wypędzeni z terenów Hiszpanii przez Ferdynanda Aragońskiego i Izabelę Kastylijską na mocy edyktu z 1492 roku. Znaleźli oni schronienie w państwie osmańskim, gdzie główne ich

⁴ Ibidem, s. 132.

⁵ X. Бояджиев, *op. cit.*, c. 12.

⁶ Patrz: O. Тодорова, *Евреите в българската словесност от началото XIX на век до Освобождението* [online], <http://www.librev.com/index.php/--/1759--ix-> [17.09.2012].

⁷ Carowie drugiego państwa wypędzili bizantyjskich kupców i zaprosili na ich miejsce Żydów z terenu Włoch, patrz: *ibidem*.

ośrodki powstały w Stambule, Smyrnie (Izmirze), Edirne i Salonikach, skąd rozprzestrzenili się na tereny Półwyspu Bałkańskiego. Tym samym ziemie bułgarskie stały się ojczyzną Żydów greckojęzycznych – Romaniotów, przybyłych m.in. w okresie wypraw krzyżowych z terenów Bawarii, Węgier i Wołoszczyzny – Aszkenazyjczyków⁸, oraz dominujących liczebnie Sefardyjczyków⁹, którzy, stanowiąc zdecydowaną większość, osiedlili się głównie w Ruse, Plewen, Płowdiw, Pazardżiku, a w kolejnych latach w Sofii oraz w Widyniu, w konsekwencji doprowadzając do tego, że wszystkie grupy żydowskie przyjęły rytuał sefardyjski i język ladino. Żydzi, którzy zamieszkiwali zachodnie ziemie bułgarskie i znajdowali się pod kulturowo-religijnym wpływem regionalnych ośrodków w Salonikach, Edirne i Stambule, oddziaływali na wyznawców religii mojżeszowej z terenów wschodnich. Żydzi stanowili jedną z trzech religijnych społeczności niemuzułmańskich w Turcji osmańskiej – *Yahudi millet*, której członkowie zajmowali się głównie handlem, świadcząc usługi pośrednika pomiędzy rolniczymi rynkami wewnątrz państwa i dużymi, miejskimi ośrodkami nadmorskimi naperyferiach. Zamieszkujący Turcję Żydzi, których bardzo szybko identyfikowano najczęściej z Sefardyjczykami, cieszyli się dość szeroką autonomią w sferze religijno-kulturowej i osiągnęli dominującą pozycję na płaszczyźnie ekonomiczno-administracyjnej jako kupcy i finansisci oraz tłumacze, dyplomaci i poborcy podatkowi¹⁰, osiągając tym samym na przełomie XVII i XVIII wieku apogeum swego rozwoju ekonomiczno-kulturowego.

W miarę pokojową współegzystencję wolnych od fanatyzmu religijnego i nieodróżniających się ubiorem od chrześcijańskich mieszkańców Bałkanów – Sefardyjczyków, ułatwił fakt współprzynależności do warstwy pozabawionej praw, niemuzułmańskiej ludności zamieszkującej Turcję – raji. Jednak, jak pokazała praktyka, nie wszystkie zaliczające się do tej grupy mniejszości były przez Osmanów traktowane jednakowo. Żydzi należeli do grupy uprzywilejowanej, co wyrażało się w zwolnieniu z, budzącej przeobrażenie zamieszkujących Turcję chrześcijan, „daniny krwi” – konieczności oddawania synów na służbę w korpusie janczarów, zezwaniu na budowę synagog¹¹, znikomym nacisku islamizacyjnym i ochronie przed atakami ze strony chrześcijan. Te przywileje, absolutnie niedostępne dla Bułgarów-chrześcijan, były nagrodą za rolę, jaką Żydzi pełnili w osmańskim syste-

⁸ Do których w XVII, XVIII i XIX wieku dołączyły fale emigrantów z Europy Centralnej, Rumunii i Rosji.

⁹ E. Казаков, *Спасяването на евреите в България и националният въпрос (геополитическа интерпретация)*, „Годишник. Алманах за история на евреите в България” 1998/1999, т. XXX, с. 107.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Na ludność chrześcijańską nakładano szereg ograniczeń dotyczących budowy świątyń.

mie ekonomiczno-finansowym. Swoiste uprzywilejowanie Żydów, a dodatkowo fakt, że z własnej woli stali się poddanymi sułtana i oddali się pod jego „opiekę”, także kwestie religijne związane z oskarżaniem Żydów o antychrześcijańskość, jak i głoszone przez wyznawców religii mojszowej przekonanie, iż są oni narodem wybranym przez Boga – „twierdzenie to stało się przyczyną wrogich stosunków i ostrej krytyki”¹² [„това твърдение създава враждебно отношение и остри критики”]¹³, czy pewne podobieństwa łączące judaizm i islam¹⁴, a także różnice majątkowe będące efektem działalności kupieckiej, w wyniku której w niektórych miastach na terenie Bułgarii handel znalazł się całkowicie pod żydowską kontrolą (np. w XVI wieku w Plewen)¹⁵, sprawiły, że stosunki wzajemne bułgarsko-żydowskie można określić jako, co najwyżej, poprawne i niewolne od konfliktów. Trudno się dziwić, że postać Żyda w folklorze bułgarskim – jedy- nym przejawie nieskrępowanej aktywności kulturowo-literackiej Bułgarów w okresie niewoli tureckiej do rozpoczynającego się w 1762 roku odrodzenia narodowego, ukazywana jest w świetle zdecydowanie negatywnym. Podłożem takiego punktu widzenia był głównie „ewangeliczny archetyp nienawidzącego Chrystusa, podłego i kochającego srebro Żyda” [„евангелски архетип за христоненавистния, подъл и сребролюбив евреин”], ale i zawiść wynikająca z różnic majątkowych¹⁶.

Nie przeszkadzało to jednak, w proporcjonalnej do swej liczebności skali, włączyć się Żydom zamieszkującym tereny Bułgarii do walki Bułgarów o niepodległość, czego ukoronowaniem był ich czynny udział w wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878, która przyniosła kres, trwającej pięćset lat, niewoli tureckiej narodu bułgarskiego. Należy oczywiście także pamiętać, że część zamieszkujących tereny Bułgarii Żydów – broniąc swego status quo, była lojalnymi poddanymi sułtana i stanowczo sprzeciwiała się jakimkolwiek bułgarskim ruchom emancypacyjnym¹⁷. Po odzyskaniu niepodległości na mocy podpisanych przez państwo bułgarskie międzynarodowych umów oraz wewnętrznych aktów prawnych, Bułgaria gwarantowała wszystkim swym obywatelom równość wobec prawa, bez względu na narodowość i wyznawaną religię. Bazą prawodawstwa nowego państwa stały się słowa „ikony” bułgarskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego – Wasila Lewskiego.

¹² Wszystkie tłumaczenia z języka bułgarskiego są autorstwa Wojciecha Józwiaka.

¹³ X. Бояджиев, *op. cit.*, c. 13.

¹⁴ O. Тодорова, *op. cit.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

Celem jest fundamentalne przeobrażenie, dzięki powszechnej rewolucji, obecnego, despotycznego systemu państwowego w republikę demokratyczną (rząd ludu) (...) i zamienienie tureckiego systemu nierówności społecznej na zgodę, braterstwo i całkowitą równość pomiędzy wszystkimi narodami. Bułgarzy, Turcy, Żydzi i inni będą równi we wszystkim, czy to w kwestiach wiary, czy to narodowości, czy prawach obywatelskich, czy w jakichkolwiek innych, wszyscy będą podlegać jednemu, wspólnemu prawu, które w drodze powszechnego głosowania zostanie uchwalone [Цел – с една обща революция да се направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (народно управление) (...) и турският чи-орбаджилък да даде място на съгласието, братството и съвършеното равенство между всичките народности. Българи, турци, евреи и пр. щът бъдат равноправни в сяко отношение, било в бяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щът спадат под един общ закон, който по висшегласието от всичките народности ще се избере]¹⁸.

Idee te zostały potwierdzone w uchwalonej w 1879 roku i obowiązującej do roku 1947, Konstytucji Tyrnowskiej Księstwa Bułgarskiego, która, określając nowe państwo jako w pełni autonomiczne, jednojęzyczne, z prawosławiem jako religią państwową, zawierała również przepisy zabraniające dyskryminacji religijnej i chroniące mniejszości etniczne.

Okres niewoli tureckiej w kontekście relacji bułgarsko-żydowskich jest skrajnie odmiennie oceniany. Według na przykład Christa Bojadżijewa, Władimira Paunowskiego, czy Josifa Ilela trudno wtedy mówić o przejawach antysemityzmu na terenie Bułgarii, czego przyczyny upatrują oni we wspólnych problemach i konieczności obrony przed zagrożeniami związanymi z życiem pod osmańską okupacją. Niewyróżniający się odmiennym strojem, niezbyt religijny¹⁹ sefardyjski Żyd częściej traktowany miał być jako „swój” niż obcy/wróg. Nie upatrywano w nich zagrożenia podobnego do tego, jakie groziło ze strony starających się hellenizować życie religijne i kulturowe greckich duchownych oraz świeckich związanych z patriarchatem w Konstantynopolu, nie byli niewolącymi naród okupantami, jak osmańscy Turcy. Należy jednak pamiętać, że w świadomości Bułgara

¹⁸ Сут. за: В. Пауновски, *Антиеврейското законодателство в България през втората световна война*, [в:] В. Пауновски, Й. Илел, *op. cit.*, с. 7.

¹⁹ „Одноśnie булгарских Жыдѡвъ, проф. Нисан Орен утрzymuje, że nie są oni szczególnie religijni, dlatego, gdy przenoszą się do Izraela, tamtejsi ortodoksyjni Żydzi uważają ich za «niewierzających»” [„Относно българските евреи проф. Нисан Орен поддържа, че те не са особено религиозни. Затова, когато се изселват в Израел, те се смятат от ортодоксалните си сънародници за «неверующи»”], Х. Бояржиев, *op. cit.*, с. 14.

chrześcijanina postać złego Żyda zakodowana była przez Nowy Testament, a braku ekstremalnych w swej formie wystąpień antyżydowskich Olga Todorowa upatruje w słabo rozwiniętej, a w zasadzie dopiero tworzącej się warstwie bułgarskich mieszczan z jednej strony i umiarkowanej religijności osiemnastowiecznych Bułgarów z drugiej. Dzięki temu pogłoski o rytualnych morderstwach i napadach na chrześcijan, do których miało rzekomo dojść w 1852 roku w Skopie, w 1859 w Samokowie, w 1869 w Sofii i w 1875 w Kiustendił, nie doprowadziły do wystąpień antyżydowskich.

Christo Bojadżijew utrzymuje, że antysemityzm na terenie Bułgarii pojawić się miał dopiero pod koniec wieku XIX i jego inspiracja pochodziła z zewnątrz. Niechęć do Żydów próbowali na gruncie religijnym zaszczerpić rosyjscy żołnierze²⁰, przekonując o istnieniu żydowskich rytuałów sprawowanych przed świętem Paschy, podczas których zabijano chrześcijańskie dzieci. Bojadżijew twierdzi, że pierwsze antyżydowskie incydenty inspirowane przez Bułgarów miały miejsce w 1884 roku w Tatar-Pazardżiku, w 1890 we Wracy, w 1903 w Łomie i w 1904 w Kiustendił²¹. Oskarżonych o popełnienie zbrodni Żydów postawiono przed sądami, które uznały stawiane im zarzuty za bezzasadne i uniewinniły zatrzymanych²². Antysemityzm przejawiał się także w łamiących ustawę zasadniczą przepisach utrudniających Żydom dostęp do wyższych stopni wojskowych i szeregu stanowisk w administracji państwowej, wyrażających się w ograniczeniach w przyjęciu na przykład do Szkoły Wojskowej, Szkoły Oficerów Rezerwy, czy Bułgarskiego Banku Narodowego²³.

Zmieniająca się sytuacja społeczno-polityczna sprawiła, że część przedstawicieli rodzącej się w Bułgarii nowej klasy przemysłowo-kupiecko-finansowej, dostrzegając w działalności prowadzonej przez Żydów groźną konkurencję, będącą drogą do wyraźnego napiętnowania Żyda jako groźnego obcego/wroga. W wyniku tych antagonizmów doszło na terenie kraju do, charakteryzowanych przez bardzo nieliczną literaturę, poruszającą zagadnienie relacji bułgarsko-żydowskich przed drugą wojną światową, traktowanych jako izolowane i nieliczne, antysemickich wybryków, których prowodyrów charakteryzuje się jako ludzi niskiej kultury, fanatyków z niskim poczuciem wartości²⁴. Ich wpływ na postawy społeczne Bułgarów jest jednak zbyt łatwo marginalizowany, a przejawy głoszonego otwar-

²⁰ O sytuacji Żydów w Rosji drugiej połowy XIX wieku patrz np. L. Poliakov, op. cit., t. 2, s. 264-305.

²¹ Ж. Бояджиев, op. cit., c. 24.

²² Jako obrońca w procesie widyńskim występował późniejszy premier rządu bułgarskiego – Konstantin Stoilow, ibidem.

²³ В. Пауновски, op. cit., c. 11.

²⁴ Й. Илел, op. cit., c. 139.

cie antysemityzmu bagatelizowane. Pojawiały się w Bułgarii w legalnym obiegu periodyki o wyraźnie antyżydowskim charakterze, jak na przykład redagowane przez Stojana Szangowa (1867–1925) „Народна защита” / „Obrona narodu” (1897–1900) i „Софийски отзив” / „Sofijski głos” / (1897–1913, z przerwami), czy monografie autorstwa na przykład Nikoły Mitakowa (1853–1925) *България без евреи* / *Bułgaria bez Żydów* / lub Stojana Szangowa *Юдеизъм и талмудизъм* / *Judaizm i talmudyzm* / (1900) i *Ционизъм – възвание и стихове* / *Syjonizm – program i treści* / (1902). Antysemityzm nie monopolizuje wprawdzie obrazu Żyda w literaturze bułgarskiej, lecz jest to stanowisko stosunkowo często występujące i zapewne kształtujące postawy części bułgarskiego społeczeństwa. Począwszy od momentu formowania się współczesnej literatury bułgarskiej w okresie odrodzenia narodowego (1762–1878), w tekstach autorów uważanych za fundamentalnych dla piśmiennictwa bułgarskiego pojawiały się mniej lub bardziej zakamuflowane elementy antysemityczne. Wskazać tu należy utwory Wasiła Drumewa *Ученик и благодетели, или чуждото си е чуждо* / *Uczeń i dobroczyńcy, lub co jest obce takim pozostanie*, publicystykę Lubena Karawelowa, Iwana Bogorowa i Christo Botewa, czy chwalących nowo uchwalone rosyjskie antysemityczne prawo – Sofroniusza Wraczańskiego, Gieorgija Sawę Rakowskiego. Od antyżydowskich uwag nie potrafił uwolnić się nawet uważany za „ojca” współczesnej literatury bułgarskiej – Iwan Wazow, który w opublikowanym w Bukareszcie w 1876 roku, w emigracyjnym czasopiśmie „Стара планина”, wierszu krytykującym brytyjskiego premiera Benjamina Disraeliego, odwołał się do jego żydowskiego pochodzenia, wskazując, że determinowało ono jego tragiczne w skutkach dla Bułgarów decyzje²⁵. Wielce wymowny i oparty na rozpowszechnionych stereotypach negatywny obraz Żyda przekazał także Aleko Konstantinow w opublikowanym w 1893 roku tekście *До Чикаго и назад* / *Do Chicago i z powrotem* / Co ciekawe antysemityczne obrazy literackie dotyczą prawie wyłącznie grupy/zbiorowości i są swojego rodzaju toposami, „które piszący czuje się w obowiązku zastosować, jako potwierdzenie swej miłości do chrześcijaństwa i ojczyzny” [„които пишештият се чувства длъжен да използва като атестат за своето христолубие или родолубие”]²⁶. Schemat ten nie obowiązuje w przypadku opisu konkretnych jednostek,

²⁵ „О, Anglio, dlaczego dziś / bezduszny Żyd tobą żądzi?” [„О, Английо, защо ли днес / бездушен жид те управлява?”], И. Вазов, *Дзраели*, [в:] същ. *Съчинения*, т. 1, *Стихотворения*, София 1964, с. 31.

²⁶ О. Тодорова, *op. cit.*

wtedy bardzo często pojawia się radykalnie odmienna charakterystyka, podyktowana osobistymi doświadczeniami czy prywatnymi kontaktami²⁷.

Największą klęską w dziejach Bułgarii było tragiczne przerwanie bułgarskiej państwowości w wyniku najazdu tureckiego, którego symbolem stał się upadek ostatniej stolicy średniowiecznej Bułgarii – Wielkiego Tyrnowa. Miasto uległo oblegającym je wojskom najprawdopodobniej w wyniku zdrady, o którą w późniejszych czasach, bez niezbitych dowodów, obwiniono także Żydów. Wydarzenie to (i szerzej – upadek drugiego państwa bułgarskiego) stało się jednym z tematów, rodzącej się pod koniec wieku XIX, bułgarskiej powieści historycznej, której autorzy starali się ukazać mechanizmy odpowiedzialne za tragedię narodową, rozgrywającą się pod koniec XIV wieku. Nikołaj Naczow (1859–1940), którego Georgi Canew scharakteryzował jako „ofiara filisterskich, reakcyjnych przesądów” [„жертва на еснафски реакционни предрасъдъци”]²⁸, w opublikowanej w 1907 roku, pozbawionej szczególnej wartości artystycznej, powieści *На Царевец /Na Carewcu/* opisał ostatnie dni oblężonej stolicy, wykorzystując przy tym szereg antysemickich stereotypów i schematów zaczerpnięty z religii chrześcijańskiej. Zgodnie z prawdą historyczną, obroną twierdzy pod nieobecność cara dowodził w tekście ostatni patriarcha tyrnowski – Euty-miusz, przedstawiony jako człowiek niezwykle religijny, który już za życia uważany był za świętego,

najwybitniejszego cerkiewnego i literackiego działacza słowiańskiego tamtych czasów, którego sława od dawna znana jest wszystkim chrześcijanom i rozpowszechniona po wszystkich chrześcijańskich ziemiach [най-видениятъ черковень и литертуренъ дѣецъ славянски по онуй врѣме, комуто слава отдавна се носѣше далечъ по всички християнски, и най-вече славянски земи]²⁹.

Patriarcha przedstawiony został jako prawdziwy ojciec narodu, który nie zostawia powierzonych jego opiece ludzi w potrzebie, podnosi na duchu, troszczy się o ich bezpieczeństwo i zaspokojenie podstawowych potrzeb. Przeciwwagą dla bohaterskich obrońców, a przede wszystkim gloryfikowanego Euty-miusza, który jak Mojżesz ma wprowadzić swój lud

²⁷ Za nieodosobniony przykład może tu posłużyć Sofroniusz Wraczański i jego bardzo pozytywne doświadczenia z Żydami, opisane w *Житие и страдания на грешника Софроний (Жыот і тэка грэшнаго Софроніуса, [w:] Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej, wyb. i przekł. T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1983, s. 247-274).*

²⁸ Г. Цанев, *Историческият роман в българската литература*, София 1976, с. 112.

²⁹ Н. Начовъ, *На Царевецъ*, София 1907, с. 8.

z niewoli do ziemi obiecanej³⁰, są heretycy bogomiłowie i Żydzi, chcący poddać miasto i zakończyć postrzeżaną przez nich jako daremna, obronę, a ponadto w upadku państwa bułgarskiego postrzegają zniknięcie gnębiącej ich i karzącej siły religijno-politycznej. Upadkowi państwa miałyby zapobiec odpowiednio wczesne usunięcie wszystkich innowierców (bogomiłów i Żydów), którzy, niegodni miana ludzi, powinni być zabici jak psy, aby nie kalać stworzonego przez Boga świata. Wszyscy heretycy i niechrześcijanie stanowią swoistą „piątą kolumnę”, jednak prawdziwymi zdrajcami są, nieczujący żadnych związków z Bułgarią, Żydzi, którzy nie wahają się przed denuncjacją wysyłanych w poszukiwaniu ratunku bułgarskich emisariuszy. Ich główną cechą jest przede wszystkim egoizm, wyrażający się w trosce wyłącznie o własne dobro i własne bezpieczeństwo, o pomszczenie własnych krzywd, nawet kosztem, obcego wszak, narodu bułgarskiego. Dla Żydów nie ma znaczenia, pod czyją władzą się znajdują – bułgarską czy turecką, byle tylko mieć z nią odpowiednio dobre kontakty, pozwalające osiągać osobiste korzyści. Dla osiągnięcia wyznaczonego celu nie cofną się absolutnie przed niczym.

Opisany przez autora powieści lud bułgarski upatruje źródła nieszczęścia w decyzji cara Iwana Aleksandra, który biorąc sobie Żydówkę za żonę zesłał na Bułgarię nieszczęście/klątwę i sprowadził, przepowiadanego przez prorocтва, zrodzonego z Żydówki Antychrysta – władcę Tyrnowa, cara Iwana Sziszmana³¹. Powszechny jest stereotyp Żyda odpowiedzialnego za krzyżowanie Chrystusa, którego historia niczego nie nauczyła, gdyż gotowy jest do uczynienia tego po raz kolejny, gdyby nadeszła taka okazja³². Naczow utwierdza w tekście wizerunek Żyda-zdrajcy, dwulicowego rodaka Judasza³³, który w przeszłości prześladowany przez Bułgarów, wykorzystuje okazję tureckiego najazdu, aby dokonać najokrutniejszej zemsty, zdradzić państwo, oddać wrogowi swe miasto i skazać jego mieszkańców na zagładę. Nawet przyjęcie chrztu nie zmienia żydowskiego charakteru, nowa religia może być wszak przyjęta tylko jako kamuflaż, nałożony po to, aby zamaskować

³⁰ „Ty jesteś naszym wodzem, naszym Mojżeszem! (...) Wyprowadź nas z pustyni, z ucisku, pokaż nam ziemię Kanaan!” [„Ти си нашъ вождь, нашъ Моисей! (...) Извади ни изъ пустинята, изъ теглото, покажи ни Ханаанската земя!”], *ibidem*, c. 41.

³¹ *Ibidem*, c. 86.

³² „Car Iwan Aleksander przyjął do rodziny tych, którzy ukrzyżowali Chrystusa i którzy również i teraz ponownie by tego dokonali, jeśli by przyszedł dać pokój pogrążonemu w chaosie carstwu bułgarskiemu” [„Царъ Иванъ Александъръ се сроди съ ония, които разпнаха Христа и които и сега пакъ биха го разпнали, ако дойдѣше да умири тѣй разбърканото българско царство”], *ibidem*, c. 87.

³³ „Żydzie, łajdaku, zdrajco! (...) Rodak Judasza!” [„Евреино, мръсно, прѣдательо! (...) Сънародникъ на Юда!”], *ibidem*, c. 252.

swe prawdziwe intencje i znaleźć się bliżej wroga³⁴. Tyrnowscy Żydzi podpalają miasto i otwierają bramę, aby wpuścić do twierdzy wroga, z którym później ramię w ramię zabijają bohatersko broniących swej wolności Bułgarów. W zniszczonej stolicy są usłużnymi przewodnikami najeźdźców, pokazującymi Turkom bojarskie domy do ograbienia i witającymi zdobywców jak obrońców i wybawicieli³⁵ – wszystkie te działania mają na celu pokazanie nowym panom, że Żydzi nie są i nie chcą być częścią narodu bułgarskiego, co więcej, są jego wrogami. Otwarcie bram miasta to niejedyny haniebny czyn, którego dopuścili się w powieści zamieszkujący Wielkie Tyrnowo Żydzi – Naczow kreśli, odwołując się do ostatnich wydarzeń z życia Chrystusa, obraz wydania przez Żydów w ręce Turków patriarchy Eutymiusza; nalegają oni, aby obrońca miasta i symbol bułgarskiego chrześcijaństwa został zabity, czym dopełniłby się ostatni akt zemsty³⁶. Karę wymierzają Żydom Turcy, zabijając wszystkich spiskowców, gdyż ujawnienie ich działalności umniejszyłoby sukces zdobywców – karę wymierza zislamizowany chrześcijanin – janczar, który tym samym niejako symbolicznie wymierza sprawiedliwość w zastępstwie podstępnie oddanych w tureckie ręce Bułgarów-chrześcijan. Naczow stara się wprawdzie pokazać przyczyny wrogości Żydów wobec Bułgarów, upatrując ich w antyżydowskich wydarzeniach, które miały miejsce po ślubie Iwana Aleksandra z Sarą/Teodorą, w zawiedzionych nadziejach rodaków nowej władczyni, wszystko to jednak w żaden sposób nie może usprawiedliwić czynów, których Żydzi mieli dopuścić się w oblężonej przez Turków stolicy.

Wydarzenia związane z upadkiem Wielkiego Tyrnowa i rola, jaką w nich odegrali Żydzi, stały się przywoływanym na forum publicznym ar-

³⁴ „Barnaba wcześniej miał na imię Józef, lecz przyjął chrześcijaństwo czyniąc to tylko i wyłącznie po to, aby lepiej zamaskować swą działalność, zmienił swe imię na inne – również żydowskie” [„Варнава прѣди се зовеше Иосифъ, но се похристиянчи, само и само да замаскира по-добрь дѣянията си, и замѣни името си съ друго пакъ еврейско”], *ibidem*, s. 198.

³⁵ „Sulejman podał Danielowi trochę tureckich monet. Żyd wziął je, dokładnie obejrzał, ścisnął w dłoni, z szaleństwem w oczach pocałował i pokłonił się nisko dziękując z uwielbieniem niebu” [„Сюлейманъ подаде Данилу нѣколко турски монети. Евреинътъ ги взе, загледа ги внимателно, па ги стиска въ рѣка, зацѣлува ги пакъ лудешки и се низко закланя да благодаря, сочейки благовѣйно небето”], *ibidem*, s. 305.

³⁶ „Aby pokazać swą żarliwość przed janczarami i uratować swą skórę, Projczo, Rad i ich towarzysze schwytali Eutymiusza i rzucili się na niego jako wściekli. Szybko powalili go na ziemię; jedni go bili i kopali, inni ciągnęli go za brodę, kolejni sprawdzali, czy nie ma przy sobie ukrytej broni – a wszyscy mu w obrzydliwy sposób wymyślali. W końcu święty został mocno związany” [„За да покажатъ ревности прѣдъ еничаритѣ и да отърватъ своята собствена кожа, Пројчо, Радъ и другаритѣ имъ достигнаха Евтимия и се хвърлиха като бѣсни върху му. Бързо го повалиха наземи; едни го биеха и ритаха, други ми скубѣха брадата, а трети го обскирваха да нѣма у себе скрито оржие – и всички го ругаеха най-мръсно. Най-послѣ сбетителътъ бе яко верзан”], *ibidem*, s. 291.

gumentem bułgarskiego dyskursu antysemickiego, który zaostrzył się pod koniec lat trzydziestych XX wieku i związany był z faszyzacją życia politycznego w Bułgarii, owocując przyjęciem przez parlament, przy zdecydowanych protestach licznych organizacji i osób prywatnych oraz Cerkwi prawosławnej, w grudniu 1940 roku, Prawa o Ochronie Narodu (Закон за защита на нацията).

Bułgarski antysemityzm jest zjawiskiem polityczno-kulturowym, czekającym ciągle na dogłębne zbadanie. Jest on niejako drugoplanowy, ostrożny i pozbawiony radykalizmu³⁷, jego charakter doskonale oddaje bułgarska wersja „Nocy kryształowej”, do której doszło w Sofii w listopadzie 1939 roku, kiedy wybito parę szyb w żydowskich sklepach, nie było pożarów, zabitych ani rannych, a synagogi pozostały nienaruszone³⁸. Podobnie jak w innych państwach europejskich, antysemityzm pojawiał się w Bułgarii w sytuacjach kryzysowych, kiedy wskazanie obcego/wroga/innego, „wywrotowej siły zagrażającej etnicznemu rajowi”³⁹, staje się konieczne dla odpowiedniego skierowania społecznych emocji. Obcego nie można sobie wyobrazić⁴⁰; wskazanie, opisywanej jako wszechmocna i hermetyczna, grupy (Żydzi doskonale wpisują się w ten schemat) ma na celu niedopuszczenie do tego, aby członkowie narodu dominującego zdali sobie sprawę ze swoich prawdziwych problemów⁴¹. Konkretyzacja innego kanalizuje narodowe frustracje, kierując je na mniejszości, na przykład etniczne czy religijne, wskazywane jako przyczynę wszelkich kłopotów, kryzysów i niepokojów, których lojalność wobec całego narodu poddawana jest w wątpliwość. W Bułgarii Żydów, jako obcą/wrogą grupę etniczno-religijną, zawsze wyprzedzały inne, do których, po odpowiednim przygotowaniu, można było przypisać negatywne emocje i oceny – Grecy, Turcy, Cyganie, rzymscy katolicy. Stosunkowo nieliczne przykłady antysemityzmu w literaturze i kulturze bułgarskiej zawsze mają za zadanie pokazanie wyższości Bułgarów, którzy przedstawiani jako pracowici, waleczni, honorowi chrześcijanie, stanowią propagandową przeciwwagę dla Żydów przedstawianych jako nieuczciwi, pozbawieni honoru i tchórzliwi mordercy Chrystusa. Literacki obraz Żyda w tekstach o ideologicznym charakterze, podobnych do powie-

³⁷ Absolutnie nie dostrzegali go dyplomatyczni przedstawiciele III Rzeszy – „Bułgarzy nie dostrzegają u Żydów takich wad, które mogłyby uzasadniać podejmowane w stosunku do nich szczególne środki, gdyż tym naiwnym Słowianom jest całkowicie obce rozumienie niemieckiej ideologii”, L. Poliakov, op. cit., t. 2, s. 438.

³⁸ X. Бояджиев, op. cit., s. 26.

³⁹ V. Tismaneanu, *Wizje zbawienia. Demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*, przekł. H. Jankowska, Warszawa 2000, s. 185.

⁴⁰ Patrz: R. Barthes, *Mitologie*, przekł. A. Dziadek, Warszawa 2008, s. 63-65.

⁴¹ Patrz: V. Tismaneanu, op. cit., s. 186.

ści *Ha Царевеу*, to wprost proporcjonalna odwrotność literackiej figury Bułgara, wyrażająca się w tym, że im większa pojawia się potrzeba ukazania wielkości narodu bułgarskiego, tym większa konieczność nakreślenia negatywnej i przesiąkniętej stereotypami figury obcego/innego/wroga, którym czasami okazuje się Żyd.

Przedstawiciel każdego narodu, czy to świadomie, czy nie, nosi na sobie jakieś piętno tego narodu, przynajmniej poczucie jakiejś godności, jakiś odblask państwowej i narodowej potęgi, która jest jego potęgą⁴².

Ta konstatacja, zaczerpnięta z publicystyki Mileny Jesenskiej, odnosi się także do literackich przedstawicieli narodu żydowskiego, którzy, nie będąc tematem często eksploatowanym przez literaturę bułgarską, w stosunkowo dużej liczbie przypadków noszą jednak, zgodne z religijno-ewangelicznym archetypem, piętno braku godności, skłonności do intryg, spisków i działań wymierzonych w chrześcijan. Ten, jak się okazuje ponadczasowy, stereotypowy i niezwykle trwały obraz, który w czasem zupełnie jawnej, czasem bardziej uszlachetnionej formie jest obecny w świadomości [в една кога съвсем явна, кога по-“облагородена” форма присъства в съзнанието]⁴³, dzięki swej, nawet w skali bułgarskiej, powszechności przenika także do świadomości twórców i przedstawiany zostaje w utworach literackich, pozostając często w ścisłym związku (zamierzonym lub mimowolnym) z nacjonalistycznymi działaniami polityczno-społecznymi, od których Bułgaria nigdy nie była wolna⁴⁴.

⁴² M. Jesenská, *Ponad naše síly. Czesi, Žydzi i Niemcy. Wybór publicystyki z lat 1937–1939*, przekł. L. Engelking, Wołowiec 2009, s. 60.

⁴³ O. Тодорова, op. cit.

⁴⁴ Krum Mitakow – w pierwszej połowie lat czterdziestych deputowany do bułgarskiego parlamentu, jako pierwszy „przedstawił prześladowania Żydów od momentu ślubu bułgarskiego cara Iwana Aleksandra (XIV w.). Później Żydzi byli winni zdobycia przez Turków stolicy drugiego państwa bułgarskiego – Tyrnowa, a następnie, w czasie niewoli tureckiej, pozostali wrogami Bułgarów” [„представил за основателни преследвания спрямо евреите още от времето на женения за еврейка български цар Иван Александър (XIV в.). Евреите били виновни по-късно за превземането на столицата на Второто българско царство Търново от турците, а след това и през турското робство те останали постоянни врагове на българите”], В. Пауновски, op. cit., s. 18. Opinie odzwierciedlające współczesny bułgarski antysemityzm wyrażane są głównie na stronach internetowych, np. [online], <http://www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=15> [19.09.2012]; [online], <http://balkanec.blog.bg/history/2012/07/15/ritualnite-evreiski-ubistva-v-bylgariia-spesteni-istini-za-979428> [19.09.2012]; [online], http://evreite.blogspot.com/2012/04/blog-post_3208.html#!/2012/04/blog-post_3208.html [19.09.2012].

SUMMARY***На Царевеџ by Nikola Naczow – anti-Semitism in Bulgarian?***

The relations between Bulgarians and Jews are seen mainly through the events of the Second World War, which resulted in saving the Jewish population from the doom due to the stance taken by the public authorities, the Orthodox Church and Bulgarian people. Although the number of such works is limited, the significant majority of authors who write about issues relating to the history of Jews in Bulgaria focus on events of the early 1940's. The common feature of these works is peaceful co-existence between Bulgarians and Jews and lack of any anti-Semitic incidents. However, it seems that such approach might prove to be an oversimplification. It is obvious that while analysing anti-Semitism in Bulgaria they are incomparable to what was happening in the Western Europe and Russia. Bulgaria was free from Jewish ghettos, pogroms and massacres. It doesn't mean though that Bulgaria was free from prejudice or even open enmity towards Jews. Such attitudes weren't manifested as aggressively as elsewhere but they existed in the political, religious and cultural life of the country, and they can be traced in the Bulgarian literature.